

פגימת הלבנה

מאיר רוט'

אחד ממדרשי האגדה המעוררים התלבטות בין פשט לרמז ואלגוריה הוא סיפור "מיעוט הלבנה", כפי שהוא מובא במסכת חולין בתלמוד הבבלי¹:

רבי שמעון בן פזי רמי [שואל]:
כתיב: ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים וכתיב: את המאור הגדול ואת המאור הקטן!
אמרה ירח לפני הקב"ה: רבש"ע, אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד?
אמר לה: לכי ומעטי את עצמך!
אמרה לפניו: רבש"ע, הואיל ואמרתי לפניך דבר הגון, אמעיט את עצמי?
אמר לה: לכי ומשול ביום ובלילה,
אמרה ליה: מאי רבותיה, דשרגא בטיהרא מאי אהני [נר בצהריים - מה זה מועיל]?
אמר לה: זיל, לימנו [יקבעו] בך ישראל ימים ושנים,
אמרה ליה: יומא נמי, אי אפשר דלא מנו ביה תקופותא [השמש גם, אי אפשר שלא יקבעו באמצעיתה את תקופות השנה], דכתיב: והיו לאותות ולמועדים ולימים ושנים. זיל, ליקרו [לך, יקראו] צדיקי בשמיך: יעקב הקטן שמואל הקטן דוד... הקטן.
חזייה דלא קא מיתבא דעתה [ראה שאינה מתיישבת דעתה].
אמר הקב"ה: הביאו כפרה עלי שמיעטתי את הירח!
והיינו דאמר ר"ש בן לקיש:
מה נשתנה שעיר של ראש חדש שנאמר לה' – אמר הקב"ה: שעיר זה יהא כפרה על שמיעטתי את הירח.

מספר קשיים מעלה המדרש הזה:

1. מה חטא הירח שנגזר עליו למעט את עצמו? מדוע אין הוא מקבל תשובה ממין הטענה על שאלתו?
2. לשם מה נבראו המאורות הגדולים ואח"כ נגזר אחד מהם למעט את עצמו? היה זה יותר סביר ליצור מערכת מתפתחת מאשר מערכת רגרסיבית מתמעטת.
3. אם אכן הירח חטא למה צריך לפייסו ולמה הקב"ה מבקש כפרה על מעשהו באמצעות שעיר של ראש חודש?

דרך הפשט

פרופ' יונה פרנקל, שמציג בספריו שיטה שלמה של פרשנות פשט למדרשי חז"ל, מציע את התשובות האלה² לשאלות שנשאלו:

1. "לדעת מספרי התלמוד, האדם מועד לחטוא מפני שהוא אוהב את עצמו וחותר להגדיל את כבודו ורכושו, ולפיכך גם מועד להזיק לחברו, המסכן את מאווייו ומטרותיו [...] הירח משתמש במשל של המלכים והכתר, וזה בעצמו מעיד כמאה עדים על כיווני מחשבתו וריגשותיו, הוא מרגיש את עצמו כמלך ואינו רוצה לחלק כבוד זה עם אחר [...] לכן נפרש בסיפור הירח, כי הקב"ה – שמיעט אחר כך את הירח למעשה, כלומר הקטין אותו עד שהיה 'מאוד קטן' – רוצה שהמיעוט יעשה על-ידי הירח עצמו, כפעולה נפשית-פנימית: מי שמדבר על מלכות וכתר חייב ללמוד 'למעט את עצמו', להיות קטן ועניו ולברוח מן הגדולה והכבוד. הסכמתו של הקב"ה שיש צורך במאור קטן הוכיחה לירח, ובצדק, כי הגון מתאים וראוי שככה יהיה העולם בנוי – 'מאור גדול ומאור קטן', ולכן לא הבין מדוע הוא הצודק, האומר דבר הגון, צריך לשאת בעונש".

מאיר רוט הוא היו"ר היוצא של תנועת "נאמני תורה ועבודה".

2. "אילו נבראו המאורות גדול וקטן מתחילה, כפי שראוי והגון, לא היה צריך למעט את מישהו, ולא היתה דעה בלתי מיושבת לאף אחד, שהרי הרבה אילנות נבראו כארזי הלבנון ואחרים כשיח הסנה. הקב"ה ברא את שני המאורות גדולים, כדי שאחד יעמוד בניסיון ויצליח למעט את עצמו, וכל הצדיקים בכל הדורות שבכל הדורות שיבואו יוכלו ליטול דוגמה ממנו ולהיקרא על שמו".
3. "ניסוי - ניסיון זה לא הצליח וגרם לחטאו של המאור הקטן שהוא ממועט ולא מעט את עצמו, בזה מאשים את עצמו הממעט. הרגשת חטא זאת – היא גדולתו".

תשובותיו של פרנקל על הקשיים במדרש מוליכות אותנו להפקת לקחים חינוכיים, שהם בעיניו עיקרה של האגדה. בהתאם לכך יש להבין את החטא של הירח ואת הניסיונות לפייסו, וכך גם יש לפרש את טיב הכפרה שהקב"ה מבקש לאחר כשלון הירח לעמוד בניסיון. הלקח של הסיפור הוא אוניברסאלי ונוגע להתנהגות אנושית, לחולשת אנוש. אין בו שום רמז לעולם היהודי, אף שמוזכרים כבדרך אגב מושגי יסוד הקשורים ליהדות, כמו קביעת המועדים ודמויות מופת יהודיות.

דרך הרמז

בילקוט שמעוני מובאים שני מדרשי האגדה על "מיעוט הלבנה"³, ובאופן קצת מפתיע המדרש ממשיך ומביא הסבר אלגורי, ממש בצמידות למדרש בגרסתו הבבלית:

דרך ארץ הוא הגדול מונה לגדול והקטן מונה לקטן:
עשו מונה לחמה שהיא גדולה - מה חמה זו שולטת ביום ואינה שולטת בלילה, כך עשו יש לו חלק בעוה"ז ואין לו חלק לעוה"ב
ויעקב מונה ללבנה שהיא קטנה - מה הלבנה הזו שולטת ביום ובלילה, כך ישראל יש לו חלק בעוה"ז ובעוה"ב.
כל זמן שאורו של גדול מבהיק בעולם אין אורו של קטן מפורסם,
שקע אורו של גדול נתפרסם אורו של קטן.
כך כל זמן שאורו של עשו מבהיק בעולם אין אורו של יעקב מפורסם,
שקע אורו של עשו נתפרסם אורו של יעקב.

על ידי ההצמדה שמצמיד ילקוט שמעוני את שני המדרשים, הוא מכניס לתוך המרחב הפרשני גורם חדש לגמרי. פתאום נראה כי גם במדרש הראשון יש מקום לשאול אם לא עומדים ברקע מאבקים בין עם ישראל לאומות העולם, והאם הירח והשמש אינם מטאפורות ותיקות למאבקים אלו. ילקוט שמעוני מפתח בצורה מטפורית את משמעות הטענה של הירח - אפשר לשני מלכים בכתר אחד?! ומעמיד אותה בקונטקסט היסטורי של יחסי ישראל ואומות העולם. אף שעשיו משמש בדרך כלל כדמות טיפולוגית לקיסרות רומי, הרי ניתן לראות בו, בהקשר זה, נציג מובהק לאומות העולם אשר מצרות לישראל בתקופות שונות. ניתן אפוא להבין את הסיפור על מיעוט הלבנה כסיפור של הקונפליקט המר בין ישראל לאומות העולם כבר מאז היו בני ישראל לעם. בעל האגדה רואה את מצבם הקשה של ישראל הנאנקים תחת עול שיעבוד מלכויות. שלטון הגויים אינו מאפשר חיים של מלאות יהודית ("כל זמן שאורו של עשו מבהיק, אין אורו של ישראל מפורסם"); חיים כאלו יתכנו כשישקע השלטון הזר ואז יבהיקו החיים היהודיים בזוהרם המלא. כעת נוכל אולי לקרוא מחדש את הדיאלוג בין הקדוש ברוך הוא ללבנה כשהוא נטען במשמעויות חדשות:

ניסיון פיוס ראשון של הקב"ה: הגויים זוכים רק להצלחה בעולם הזה בלבד ואילו עם ישראל נוחל חיי עולם הזה וחיי עולם הבא

דחיית הלבנה: החיים החומרניים של ישראל בעולם הזה דומים לנר בצהריים. ביחס לאומות העולם העושות חיל ומצליחות לבנות תרבויות חומריות המעוררות קנאה, ליהודים יש רק חיים חיוורים בעולם הזה.

ניסיון פיוס שני: לישראל יש חגים ומועדים בהם הם מצווים לשמח.

דחייה: גם לגויים יש חגים ומועדים בהם הם שמחים ואף מתהוללים.

ניסיון פיוס שלישי: הקב"ה חושק בעם ישראל ובזכות זה הם יכולים להמשיך להתקיים כעם קטן, שרידי חרב, המסוגלים להתחדש כלבנה, בעוד אימפריות שכבשו את העולם, נופלות ונעלמות ללא יכולת קימה והתחדשות.

הרעיון הזה של מיעוט עצמי מתאים גם למדרש אחר שאנחנו מוצאים במסכת חולין⁴:

לא מרובכם מכל העמים חשק ה' בכם, כי אתם המעט מכל העמים (דברים ז, ז),
אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: חושקני בכם, שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין עצמכם לפני:

נתתי גדולה לאברהם - אמר לפני, ואנכי עפר ואפר (בראשית יח,),

למשה ואהרן - אמר, ונחנו מה (שמות טז,),

לדוד - אמר, ואנכי תולעת ולא איש (תהילים כב,).

אבל עובדי כוכבים אינן כן, נתתי גדולה לנמרוד - אמר, הבה נבנה לנו עיר (בראשית יא,),

לפרעה - אמר מי ה' (שמות ה,), לסנחריב - אמר, מי בכל אלה הארצות וגו' (מכלים ב, יח,),

לנבוכדנצר - אמר אעלה על במתי עב (ישעיהו י"ד,),

לחירם מלך צור - אמר, מושב אלהים ישבתי בלב ימים (יחזקאל כ"ח,).

לכאורה סיבת הבחירה של עם ישראל על ידי הקב"ה היא בגלל קטנותם ביחס לאומות העולם, אך בחירה זו אומרת דרשני, שהרי אין שום סגולה במספר מתי ישראל המועטים, ואולי עדיף לבחור עם גדול אשר יכול לכבוש את העולם ולהפיץ דעת ה' בחדל ביתר קלות. מסיבה זו מבצע המדרש טרנספורמציה דרשנית על מילת התואר "מעט" לפועל "ממעט", במובן של "ממעט את עצמו". כפי שמובהר בהמשך על ידי מספר רב של דוגמות ודוגמות הפוכות, מיעוט זה משמעו צניעות וענווה. זאת ועוד, ה' חושק בעם ישראל דווקא כאשר בניו ממעטים את עצמם בשעה שהקב"ה משפיע עליהם גדולה ומעניק להם עוצמה. מדרש זה כאילו נכתב כדי להסביר את הפיוס השלישי שבסיפור הראשון שלעיל. זו משמעות הקשר עם הצדיקים המכונים קטנים, כלומר אלו הממעטים את עצמם אף בזמן שזוכים לגדולה. ניסיון הפיוס השלישי אינו כזריית מלח על פצעי אדם פגוע, אלא הדגשת המשמעות של הענווה והצמצום העצמי שבדמויות המופת - הצדיקים.

אך הנה צצה ועולה שאלה נוספת, מדוע אם כן הקב"ה זקוק לכפרה? ובכלל, "היתפאר הגרזן על החוצב בו?"⁵.
איך יעלה על הדעת שבזמננו העולם שהוא שלם בתכלית השלמות יהיה זקוק לכפרה?!

ניתן להבין עניין זה אגב התבוננות כללית בגורל העם היהודי, שהוא רצוף טרגדיות אישיות ולאומיות. את בקשת הכפרה של הקב"ה עצמו יש לפרש כדברי הטחה רמוזים כלפי הקב"ה אשר מביא צרות על עם ישראל ללא מידה ושיעור לגודל עוונותיו, כמו שמתאר זאת הנביא "לקחה מיד ה' כפלים מכל חטאותיה"⁶. בתחום רב מסווה בעל המדרש את ההטחה כלפי שמים באמצעות סיפור אלגורי המעמעם כוונות. הוא משמיע את טענתו הקשה כנגד הקב"ה, באופן שקשה למצוא לכך מקבילה בחז"ל ואף בדברי נביאים שזעקו כנגד העוול של הצלחת הרשע בעולם הזה. הלבנה אינה מתפייסת ואינה משלימה עם גורלה, כך גם העם היהודי ממאן להתנחם בחלקו הדל בעולם הזה, בעוד אומות העולם מדבירות ממלכות בכוח הזרוע, נוחלת הצלחות חומריות בלא במשפט, ואלו עם ישראל הוא מושא ללעגם ויעד לביזויים.

חייה הסמויים של המטאפורה

דרכו של המחקר האקדמי העוסק בפרשנות של מדרשי אגדה, להעדיף את הפירוש החותר לפשט הכתוב. דבר זה נעשה באמצעות השוואת מקבילות הקרובות לטקסט או פנייה למקורות חיצוניים, בתנאי שסביר להניח שהייתה זיקה חברתית-תרבותית ישירה או עקיפה בין מחבריהם. הפרשנות המסורתית, לעומת זאת, הרבתה

להשתמש באלגוריה כאשר בחנה את המשמעויות של מדרש האגדה, והרבתה להציג את הרמזים והמטפורות שנמצאו לדעת הפרשן בטקסט. כך יצאו מתחת ידי הפרשנים הרחבות למשמעויות, החורגות הרבה מעבר למה שניתן לזהות תוך כדי קריאה ביקורתית של הטקסט.

לדעתי אין לדחות על הסף את הפירוש האלגורי בטענה שרב בו הפיתוי להלביש על הטקסט את השקפת העולם של הפרשן, שהרי אף שיטה פרשנית אינה חסינה מפני טענה זו, וניתן להניח שגם הפשטנים אינם נקיים לחלוטין ממנה.

הדרך המוצעת כאן היא הערכת הפרוש האלגורי על פי המידה שבה הוא עונה על הקשיים הפנימיים המתעוררים למקרא הטקסט, והמידה בה הוא מצליח להציג סיפור שלם ולכיד ולא אוסף של רעיונות שנתקבצו באותו מדרש אגדה.

כך אף בענייננו. ניתן לשער שכאשר כתב בעל המדרש הראשון את דבריו אודות טענות הלבנה, הוא התכוון להדהד גם את אותם דימויים שהיו חיים בישראל מקדמת דנא. המדרש הזה מוסיף לחיות במהלך הדורות ותופס לו מקום חשוב בתודעה היהודית. קטעים ממנו משובצים בתפילה הנאמרת פעם בחודש כאשר מברכים (מקדשים) את הלבנה, טקס שהוא כשלעצמו מבטא באופן הברור ביותר את הקשר שנקשר בדמיון הלאומי של עם ישראל בין הירח לבין מצב היהודים. ניתן לראות במדרש זה, ובהזכרתו בקידוש לבנה, הטחת דברים כלפי שמים הנעשית בצורה מתוחכמת, כביכול על ידי בקשת הסליחה על ידי הקב"ה בעצמו. יש בגישה זו העזה של מאמין שאינו נושא פנים לקב"ה ותובע את עוניו וזעקתם הכבושה של ישראל על צרת שעיבוד מלכויות. זה אולי גם לקח פרשני לרודפי הפשט. לעיתים הציור המטפורי-אלגורי מסוגל לחדור למשמעות הסמויה של הסיפור, עמוק יותר מאשר עבודה מחקרית החותרת למיצוי הפשט, והמתרחקת מהדרש על המדרש.

¹ חולין דף ס, ב. בסוגריים מרובעים - תרגום של החלקים הארמיים.

² יונה פרנקל, **מדרש ואגדה**, האוניברסיטה הפתוחה 1996, כרך ב, עמודים 318-320

³ ילקוט שמעוני תורה פרשת בראשית רמז ח. ילקוט שמעוני נחשב מדרש מאוד מאוחר, יש המרחיקים כמעט לסוף ימי הביניים, ברם, מדרש זה הוא קדום למדי והוא מופיע בגרסה זו בפסיקתא דרב כנאה פרשה ה', ד"ה החודש הזה לכם.

⁴ חולין דף פט, א

⁵ ישעיהו י, טו

⁶ ישעיהו מ, ב